

KÖZLEMÉNYEK

Boëthius Besztercén: egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből. Janus Pannonius 1470 körül írt utolsó versei, és a Jagelló-kor latin költészete, Hieronymus Balbus vagy Jacobus Piso 1500 körüli Magyarországhoz köthető költeményei között mintegy 30 éven át nem ismerünk az epigrammáknál hosszabb terjedelmű, latin nyelven írt költői művet, amely bizonyosan Pannónia földjén keletkezett. Meglepő ez a hallgatás: nem csak Janus költői életművének kéziratossága miatt várhatnánk a humanista latin költői nyelv kibontakozását és elterjedését, hanem a magyarországi egyetemjáró hallgatók retorikai vagy poétikai tanulmányai nyomán is feltételezhetnénk, hogy legalább néhány *studens* önálló művek írásával próbálkozott. Az 1470–80-as évek a késő-középkori egyetemjárás fénykora: az 1472., Janus halálának éve, és 1482., III. Frigyes és Mátyás kiújuló konfliktusa közötti tíz évben 576 magyarországi hallgató iratkozott be csak a bécsi egyetemre, és minden bizonnyal sokan részt vettek az artes-fakultás retorikai tárgyú előadásain. Ugyanebben az évtizedben (1472–1482) 483 magyarországi hallgató iratkozott be a krakkói egyetemre.¹ Ennek ellenére, mint Jankovits László megállapítja, a nagyjából 1470-től 1500-ig tartó időszakból csak Lászlai János Felix Fabri által feljegyzett, szentföldi zárándoklata során írt költeményeit, és Bonfini néhány alkalmi versét ismerjük: ezek közül az előbbieket nem Magyarországon keletkeztek, az utóbbiak pedig az itáliai humanista műveltségét mutatják. Ezeken túl csak Vitéz János verses sírfeliratáról tételvezethető fel, hogy ebben az időszakban íródott.²

A kisszámú fennmaradt forrás miatt különösen értékes az a vers, amelyet a weimari Herzogin Anna Amalie Bibliothek Q 109/9 jelzetű kézírata őrzött meg.³ A kézirat egy 82 folióból álló humanista miscellanea, amely két fasciculusból áll: az első hatvan lap (1^a–60^a) II. Pius pápa II. Mehmed török szultánhoz írt – valójában soha el nem küldött – nevezetes levelét tartalmazza, amelyben a pápa arra biztatta a szultánt, hogy kövesse Nagy Konstantin példáját és térjen át a kereszténységre.⁴ A 60^a-n ta-

¹ Tüskés Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, Budapest, ELTE, 2008, 232–257. A krakkói adat a Draskóczy István és Szögi László irányításával az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportban készülő középkori egyetemjárásról összegző adatbázisból származik. Köszönöm, hogy már publikálása előtt használhattam. Ezen felül hálás vagyok Jankovits Lászlónak megjegyzéseiért.

² Jankovits László, *A Mohács előtti humanista költészet szakaszai, 1490: Meghalt Mátyás király = A magyar irodalom története*, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 147.

³ A kéziratot már említette Csontos János, *Ismeretlen magyar könyvmásolók és betűfestők a középkorban = Magyar Könyvszemle*, 1880, 252 és Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Bp., MTA, 1993, 333 (nr. 3305a) jelzet nélkül. Bár a Magyar Könyvszemle ígérte a kódexben található levél közlését (*Magyar Könyvszemle*, 10, 1885, 270), ez végül elmaradt.

⁴ Kiss Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban, 1523: Nagyszombati*

lálható bejegyzés szerint a budai Wolfgang Neumann másolta a kéziratot humanista minuszskulájával 1478-ban („*Finitum per me Wolfgangum Newman de Buda anno domini M^o cccc^o lxxviii.*”).⁵ Ugyan Georg Voigt, majd az ő nyomán Matthias Eifler is megjegyezte, hogy Piccolomini levelének számos kéziratosa másolata közül ez a weimari az egyetlen, amely datálva van (1460. július 1.-ére),⁶ ez azonban nem feltétlenül lényeges, mert ugyanezt a dátumjelzést viseli az 1475-ben megjelent trevisói nyomtatvány kiadás is.⁷ Alapos szöveg-összehasonlításra lenne szükség ahhoz, hogy megállapítsuk, valóban a nyomtatvány másolata-e az 1478-ban készült weimari kézirat szövege; mindenesetre a szöveg azonos felirata és néhány részlete erre utal. A szövegnek ez a datálása egyébként a modern kutatás szerint téves, nem 1460-ban, hanem 1461 őszén vagy telén keletkezett az *Epistola ad Mahumetem*.⁸ A II. Mehmedhez szóló levél magyarországi jelenléte és ismertsége ettől függetlenül fontos momentum. A szöveg széles körben terjesztett változata már egyértelmű célzást tett arra, hogy II. Mehmed kereszténységre térése területi gyarapodással is járhatna a török szultán számára: ahogy a pogány Jagelló Ulászló, a litván nagyfejedelem, kereszténységre térése után szerezte meg Lengyelországot, és egyik fia lengyel, másik pedig magyar király lett, így Mehmed is a legesélyesebb jelölt lehetett volna a magyar királyi címre V. László halála után, ha megkeresztelkedik. Diplomáciailag nehezen vállalható és meglepő ötleteit II. Pius életében nem osztotta meg a nyilvánossággal, és a modern kutatás szerint inkább az lehetett a célja velük, hogy III. Frigyeset rávegye a mantovai kongresszus támogatására, hiszen a pápa által vizionált török–magyar szövetséggel szemben a császár tehetetlen lett volna.⁹

Márton, *A magyar királyság előelőjeihez = A magyar irodalom története*, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 206.

⁵ Budai Wolfgang Neuman 1474-ben iratkozott be a bécsi egyetemre. Tüskés Anna, *A magyarországi diákok bécsi egyetemjárása, 1365–1526*, Budapest, ELTE, 238 („Wolphgangus Newman de Buda”). – Nem biztos, hogy azonos Wolfgangus Johannis de Budával, aki 1488-ban iratkozott be a krakkói egyetemre (*Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, Krakko, Universitas, 1887, I, 287), és akit Köblös József feltételelesen azonosít Budai Farkas pozsonyi kanonokkal (1522–27 között). Az utóbbi azonban inkább az 1506-ban iratkozott és 1514-ben baccalaureátust szerzett Wolfgangus Johannis de Budával lehet azonos (*Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, kiad. Adam Chmiel, Krakko, Universitas, 1892, II, 98).

⁶ VOIGT, Georg *Die Briefe des Aeneas Silvius vor seiner Erhebung auf den päpstlichen Stuhl = Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 16(1856), 321–424, itt 330, és EIFLER, Matthias, *Katalog der lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar*, 2. Teil: *Quarhandschriften*, 2009. febr. 11. (<http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/projekt-Weimar-pdfs/Q-109-9.pdf>, letöltve: 2015. december 31.) Eifler félreérti a „Kalendis Quintilibus” kifejezést, és június 26-nak értelmezi.

⁷ Pius II, *Epistula ad Mahumetem*, Treviso, Gerardus de Lisa de Flandria, 1475. aug. 12, 56^v. (GW M33660, ISTC ip00700000; OSZK Inc. 1071, MTAK Inc. 581.) Lásd Pius II. Papa, *Epistola ad Mahumetem*, ed. Reinhold F. Gleis, Markus Köhler, Trier, Wiss. Verl. Trier, 2001, 102.

⁸ PICCOLOMINI, Eneas Silvio, *Epistola a Mehmet II*, ed. Domingo F. Sanz, Madrid, Consejo superior de investigaciones científicas, 2003, 22–23; A szöveg első vázlatát a vatikáni Cod. Lat. 7082 őrizte meg Pius titkárának kézírásában. Lásd: GAETA, Franco, *Sulla 'Lettera a Maometto' di Pio II*, in: *Bullettino storico dell'Istituto italiano per il Medio Evo*, 77, 1965, 127–227. A szöveget Gaeta 1461 október–december közöttre datálja. GAETA, Franco *Alcune osservazioni sulla prima redazione della 'Lettera al Maometto'* = *Enea Silvio Piccolomini, papa Pio II: Atti del convegno per il quinto centenario della morte*, 1968, 183 és Pius II. Papa, *Epistola ad Mahumetem*, ed. Reinhold F. Gleis, Markus Köhler, (Trier: Wiss. Verl. Trier, 2001, 87–89.

⁹ Legalábbis ez Luca d'Ascia feltevése: *Il Corano e la tiara. L'Epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II)*, Bologna, Pendragon, 2001, 100–101 és 136.

A kódex második kodikológiai egysége egy 22 lapból álló füzet (61^r–82^v), amelynek scriptora kissé eltérő írású ugyan, de nem lehet kizárni, hogy azonos az első egység másolójával, a budai Wolfgang Neumannnal. A második egység scriptora több helyen beleírt az első részbe (42^v, 54^v), így bizonyos, hogy a két kodikológiai egység már a 15. században összetartozott. Ezt erősíti a második rész rokon tartalma is: elsőként II. Pius Cristoforo Moro dózséhez 1463. október 25-én írt brévéjét (inc. *Quod iam pridem occulto concepimus expl. voluntatem nostram celesti benepulacito subicientibus. Datum Rome apud sanctum Petrum*)¹⁰ tartalmazza, amelyben a pápa arra buzdította a dózsét, hogy személyesen csatlakozzon a tervezett keresztes hadjáratához. Ezt követi Morbosanus török szultán pápához intézett fiktív levelének töredéke (62^{r-v}), amelyet gyakran – tévesen – II. Pius levelére adott válasznak tekintettek a 15. században, mivel azt fejtette ki, hogy a törökök vétlenek Krisztus halálában,¹¹ majd két Piccolomini köréhez köthető levél: Michael von Pfullendorf levele testvéreire, ¹² és Piccolomini Venceslaus de Bochow nevében írt levele Johannes de Bochowhoz.¹³ Ezeket rövid kivonatok követik Petrarca (*De viris illustribus*), Augustinus (*ep.* 67), Jeromos (*ep.* 103, 11, Psz.-Jeromos: *ep.* 42, *ep.* 68, 58, és néhány rövidebb részlet) műveiből. A következő tíz folió (69^r–78^v) levélmintákat és retorikai gyakorlatokat tartalmaz, köztük egy Ciceró-levelet, a Catilinának tulajdonított Ciceróhoz szóló invektívát, néhány Piccolomini-levelet,¹⁴ és Gasparino Barzizza levélgyakorlatait.¹⁵ Barzizza levélgyakorlatainak további nyomai fedezhetők fel a 71^v–72^v-n található két levélmintában (inc. *Qua vita et quibus moribus iste és inc. Sed postquam tuas litteras perlegi, plane intellexi*), amelyek Barzizza-levelek kompilációinak látszanak.¹⁶ A Barzizza-hatásnak a későbbiekben még jelentősége lesz. Két újabb Jeromos-levél, illetve kivonat (77^r–78^r: *ep.* 13, 135) után vegyes tartalmú jegyzetek következnek, majd a 78 rektón egy Besztercéről datált humanista vers, amely a 80 verzón folytatódik. A két részlet között egy *ars punctandi*, azaz „központozási tanácsadó” található, amely különös módon átalakul Poggio

¹⁰ Kiadva számos kiadásban, pl. MALPIERO, Domenico, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, Firenze, Vieuusseux, 1843, I, 18–20 (Archivio storico Italiano 7, 1) és GIULIARI, Giambattista Carlo, *Breve di S. S. Pio II al doge della Repubblica Veneta da un manoscritto di Scipione Maffei nella Capitolare Biblioteca*, Verona, Marchiori, 1886. Lásd: WORSTBROCK, Franz Josef, *Piccolomini, Aeneas Silvius*, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Hg. Burghart Wachinger, Berlin, de Gruyter, 1989, 7. kötet, 637. – A szöveg számos korabeli kéziratban terjedt: Bécs, ÖNB, cod. 2473, 127^r–129^r; Brescia, Quiriniana, Lat. 32 (C. VII. 1.), 154^r–155^v; Milánó, Ambrosiana C 12 sup., 94^v–96^v; Modena, Bibl. Estense, cod. Campori 54, 57^v–58^r; Padova, Museo Civico, cod. B.P. 1223, 18–20.

¹¹ WAGNER, Bettina *Sultansbriefe = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Hg. Burghart Wachinger, Berlin, de Gruyter, 2004, 11, 1464.

¹² Kiadva: *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hg. Rudolf Wolkan, Bécs, Holder, 1909, I/2, 189. (Fontes rerum Austriacarum 2, 62). (A továbbiakban: Briefwechsel).

¹³ Uo., I/2, 97–99.

¹⁴ Levele Procopius von Rabensteinhez (72^v–73^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 346–353), Hannibál nevében Lucretiához írt levélgyakorlata (74^r–75^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 245–247), levele Antonio Tedeschihez (75^v–76^v; *Briefwechsel*, I/1/1, 112–114), Sienai Jeromoshoz (76^v–77^r; *Briefwechsel*, I/1/1, 168–169).

¹⁵ 73^r–74^r: inc. *Quo in statu fuerim és Grave mihi sit in senectute*, Gasparino és Guiniforte Barzizza, *Opera*, kiad. Giuseppe Alessandro Furietti, Róma, Salvioni, 1723, I, 331–332, ill. I, 330.

¹⁶ Vö. uo. I, 233, 294, 335. – Az egyes levelek retorikai elemei a korabeli *ars epistolandi* oktatási módszertanának megfelelően némileg át vannak fogalmazva, és tartalmilag össze vannak szerkesztve.

Bracciolini *Facetiae*-jának egy részletébe (79^v–80^r),¹⁷ és ezt követi egy esztergom-szenttamási préposthoz szóló levél (80^{r-v}), amelyekre később még visszatérek.

Egy rövid, moralizáló jegyzet után,¹⁸ amelyet Jacobus de Cessolis *De ludo scacchorum*ából (II, 5) parafrázálta a másoló, a 78 rektón, majd külön jelöléssel folytatva a 80 verzón található a humanista költemény, címfelirat nélkül, folyamatosan, sortörések nélkül másolva.

- Accipe magnorum divi pro funere vatum
 Consulis Hesperie carmina mesta nimis,
 Inclita cui virtus largos concessit honores,
 Eternumque decus lingua latina dedit,
 5 Sed potuit ferrum tam diro vulnere claram
 Perdere cervicem! sic sua fata iubent
 Decidere ingenuos, et maxima culmina rerum
 Deducit Boreas, celso furitque loco.
 Mos humilis¹⁹ tam seva fugit, nam vallibus imis
 10 Sedes apta venit nescia luctisonis.
 Missilia at tua tela meis sunt equa pharetris,
 Que dono dederas, collega care, mihi.
 Nulla domi cornix spaciosum circuit ortum,
 Territa letifero summe sagittario.
 15 Tutior exiguo passer tam corpore natus,
 Dum fugit insidias ingeniose novas.
 Dextra tamen penitus digitis inbuta paratis
 Otius hunc fallit, dum resupinus humo
 Vitam profundet. Simul hunc comitabitur ales

¹⁷ Az 1452-ben befejezett *Facetiae* 1470-ben jelent meg először nyomtatásban, majd ezt követően 37 kiadásban a század végéig. A kódex az *Praefatio* elejét („remissionemque converti”-ig) és a 100. facetiát tartalmazza, némileg parafrázálva a szöveget (Bracciolininál: „Senem ait fuisse, qui cum adulescentulo filio”; itt: „Senex quidam fuisse dicitur, qui cum adulescentulo...”).

¹⁸ „Cum enim quisque proprium querit emolumentum, ad se rapit comoda aliorum, ideo hew undique bella premunt, prodiciones, dolositates, et fraudulencie succrescunt, nulla lex, nullum iuramentum, nulla fides hiis servatur temporibus. Iam homines divina et naturalia fugientes precepta contra dominos suos insurgunt et querunt libertati donari, ut possint licencius ad libitum quecunque volunt perpetrare.” Vö. „Sed heu hodie [Lombardos/Theutonicos] undique bella premunt, ad quae non arma ac iacula fiunt/feriuntur, sed prodiciones, dolositates, fraudulenciae cottidie succrescunt hostesque prosternunt: nulla lex, nulla fidelitas, nulla iuramenta, nulla pacta custodiuntur, homines et vasalli contra suos dominos insurgunt, dominia naturalia fugientes quaerunt libertate donari et vilissimorum civium servi effecti dominos naturales prodidisse/perdidisse suspirant.” – Modern kritikai kiadása nincs a műnek, így a részletet a német verses változatot kiadó Vetter által közölt latin szövegváltozatokból állítottam össze: *Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen*, Hg. Ferdinand Vetter, Frauenfeld, Huber, 1892, 317–318. – Jacobus de Cessolis értekezése rendkívül elterjedt volt német nyelvterületen, latin nyelvű átdolgozások és német fordítások is készültek belőle. A latin szövegahagyományról l. PLESSOW, Oliver, *Mittelalterliche Schachzabelbücher zwischen Spielsymbolik und Wertevermittlung, Der Schachtraktat des Jacobus de Cessolis im Kontext der spätmittelalterlichen Rezeption*, in Zusammenarbeit mit Volker Honemann, Mareike Temmen, Münster, Rhema, 2007, 282–443.

¹⁹ A kéziratban humiles.

- 20 [80v] Parix²⁰ et quitquam pondere parvo volat.
 Iamque vale felix visurus Nestoris annos,
 Natorum natos, milleque filiolas.
 Datum Bistricie iam atra nocte sine lucerna, erudito viro domino N. etc. college amantissimo.

2 carmina moesta: Jan. Pann. *in morte Racacini* 184 4 aeternumque decus: Luc. 3, 389, Sil. It. 4, 398. lingua latina dedit: Mussato *Ep.* 1. 5–6 ferrum, cf. Boëthius, Cons. 1 m1, 1–2 ... perdere: Hor. C. 3, 11, 31–32. 6 sic ... fata iubent: Ov. *Met.* 15, 584. 7–8 decidere ... loco: Ven. Fort. *Carm. app.* 1, 10. 8 furitque loco: Verg. *Aen.* 1, 151. 9 vallibus imis: Verg. *Aen.* 3, 110; Georg. 1, 374–5. 13 cornix ... ortum: Verg. *Georg.* 1, 388–9. 18 resupinus humo: Ov. *Met.* 4, 121 22 Verg. *Aen.* 3, 98; cf. Tob 9:11, Ps 127:6.

Magyar prózafordításban:

Fogadd a nagy költők haláláért // Hesperia isteni konzulának szerfelett gyászos dalait, // Akinek a nemes erény nagy tisztességeket juttatott, // És a latin nyelv örök díszet adott, // De a vas a híres nyakat oly kegyetlen sebbel // mégis el tudta vesejteni, így parancsolta végzete, // hogy levágja a nemes elméket, és a dolgok csúcsait // lecsapja Boreás, és magas helyen örvöng. // Az alázatos jellem kerül az ily vad dolgokat, ugyanis a völgyek mélyén // Megfelelő hely akad, amely nem ismeri a gyászszengést. // Azok a hajítófegyverek, amelyeket ajándékba adtál, kedves kollégám, nekem // ugyanannyit érnek, mint nyilaim. // Egyetlen varjú sem sétál otthon a tágas kertben, // ha nagyon megriasztja a halálhozó íjász, // Biztonságosabban él az oly parányi testtel született veréb, // Amikor ötletesen elkerüli az új csapdákat. // De a felkészült ujjakkal ellátott kéz ezt is // hamarabb be fogja csapni, míg a földre hanyatlik // és kileheli lelkét. Vele együtt követi őt // a cinege is, és minden, ami kis súllyal repül. // Üdv néked végre, és lásd boldogan meg Nesztór éveit, // Fiaid szülötteit, és ezer lánykáját.

Írtam Besztercén, az éjszaka sötétjében, mécses nélkül, N.-nek, a tanult férfiúnak, szerető kollégámnak.

A vers baráti üzenet, amely egyrészt egy könyvajándékot kísér, másrészt pedig arra figyelmezteti metaforikus példák által a barátot, hogy kerülje a magas tisztségeket, ehelyett a szolid, de biztonságos életvitelt válassza. Nincs könnyű dolgunk a címzett azonosításával, mert Besztercebányán 1500. április 10-én leégett a városi levéltár, emiatt ennél korábbi dokumentumok csak szörványosan maradtak fenn. A küldő és a címzett egyenrangú, a feladó barátját „collega care”-ként, „kedves kollégaként” szólítja meg, a címzett pedig nem pap vagy szerzetes, mert bőséges gyermek-, és unokaáldást kíván a szerző neki (22. sor). Az is kiderül, hogy a kötet viszontajándék, hasonló ahhoz, amit a szerző barátjától korábban kapott. Az ajándékról annyit tudunk meg, hogy Hesperia konzulának gyászos dalait tartalmazta, akinek később „kegyetlen vas” vágta el torkát: ebből egyértelműen kiderül, hogy a kötet Boëthius *Consolatio philosophiae*-jét tartalmazhatta, hiszen rajta kívül más itáliai (hesperiai) költőre, aki egyúttal konzul is lett volna, nem illik ez a jellemzés, és a *Filozófia vigasztalása* Boëthius egyetlen carmennek nevezhető, prosimetrumban írt műve. Nem tudjuk, hogy kézirat, vagy nyomtatvány volt-e a kötet: a *De consolatione philosophiae*, az alapfo-

²⁰ A kéziratban szereplő *carix* valószínűleg elírás *parix* (cinege) helyett. Bár csábító a *cornix* (varjú) szóra történő javítás, ez ellentmondana az értelemnek. A *parix* a koraiújkori madártanok szerint a *parus* női párja, a szó magyarországi ismertségére l. Kiss Jenő, *Magyar madárnevek (az európai madarak elnevezései)*, Bp., Akadémiai, 1984, 270. (legkorábbi előfordulása Murmellius szótárának 1533-as krakkói kiadásában, magyarul „kiskirály”, Comeniusnál „tzinge”).

kú oktatás egyik legfontosabb olvasmánya már 1473-tól kezdve elérhető volt számos kiadásban.²¹ Nem világos az sem, hogy mire vonatkozik a kezdősorban említett „pro funere magnorum vatum”, azaz „nagy költők sírjára” vagy „síráért” megjegyzés. Lehetséges, hogy az első ajándék egy olyan kötet volt, amely költők sírverseit is tartalmazta, mint például a *Carmina duodecim sapientum* című gyűjteményben található Vergilius-sírfeliratoké, vagy talán Ausoniusé.²² Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a szerző és a címzett is besztercebányai világi értelmiségi lehetett, talán tanári, talán jegyzői funkcióban. Ipolyi Arnold utalt már rá, hogy a 15. század végén egyszerre több tanár is tevékenykedett a városban és környékén; elképzelhető, hogy köztük zajlott le az ajándékváltás.²³

Fontos szerepe van a versküldemény zárásában szereplő „atra nocte sine lucerna” („a sötét éjszakában mécses nélkül”) megjegyzésnek, mivel ez a szófordulat – hasonlóképpen levélzárlatként – kizárólag Gasparino Barzizza egy levélmintájában fordul elő, amelynek két krakkói másolata is ismert, nyomtatásban viszont a 20. századig nem jelent meg.²⁴ Emiatt valószínűsíthetjük, hogy a szerző tanulmányozta Barzizza levélgyakorlatait, és ő maga kivonatolta a kéziratba, vagy az annak forrásául szolgáló gyűjteménybe a bergamói humanista korábban említett négy levelét is.

A 78^v-n kezdődő és 80^f-ig tartó *ars punctandi* különös kompiláció. Ezek a rövid központosási összefoglalók nagy népszerűsége tettek szert a 15. században, egyes vélemények szerint azért, mert a hangos olvasásról a néma olvasásra való áttérés új, elsősorban a szintaktikai szerkezethez igazodó, és nem a szóbeli előadást szem előtt tartó mondattagolást kívánt meg.²⁵ A kódexbeli szöveg egy ajánlással kezdődik, amely címzettjét „P. V.”-ként, *paternitas vestra*-ként szólítja meg, azaz egyházi előkelő lehetett (érsek vagy püspök). Az ajánlás kezdősorait egy a középkorban Clairvaux-i Szt. Bernátnak tulajdonított *Epistola de charitate ad Severinum* három különböző helyéről kompilálta a szerző, és az eredetileg Isten iránti szeretetre vonatkozó sorokat a mecenatúra frazeológiájába illesztette.²⁶

²¹ Első kiadása: Basel, Michael Wenssler, 1473 előtt (GW 4514) vagy Savigliano, Johannes Glim, 1471? vagy 1473–1474? (GW 4513). A besztercebányai könyvek 1545-ből származó jegyzékében nem szerepel BOETHIUS, Bányavárosok *olvasmányai, 1533–1750*, sar. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Budapest–Szeged, 2003, 3–8 (Adattár, 13/3).

²² A *Carmina duodecim sapientum* Vergilius-epigrammái (*Anthologia Latina*, ed. Riese, n. 507–518) rendkívül elterjedtek voltak, lásd: ROSSELLINI, Michela, „*Vicende umanistiche dei Carmina duodecim sapientum (con un'appendice sui titoli e le attribuzioni dei carmi)*” = *Rivista di filologia e di istruzione classica*, 123(1995), 320–46, itt 338. Ausonius első kiadása: Velence, Bartholomaeus Girardinus, 1472. Hasonló a Cornelius Gallusnak tulajdonított középkori Vergilius-epitáfium is (*inc. Temporibus laetis tristamur...*, *Anthologia Latina*, ed. Riese, n. 242).

²³ IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltségétörténeti vázlata* = *Uő, Kisebb munkái III. Magyar történelmi s egyháztörténeti tanulmányok*, kiad. Bunyitay Vince, Budapest, Ráth, 1887, 344–345.

²⁴ A levelet kiadta BERTALOT, Ludwig, *Die älteste Briefsammlung des Gasparinus Barzizza* = *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, Róma, Edizioni di storia e letteratura, 1975, II, 60. – A két krakkói kézirat: Krakkó, Bibl. Jag. ms. 519, f. 97^v és ms. 1961, f. 149^v, lásd MAZZUCONI, Daniela, *Per una sistemazione dell'epistolario di Gasparino Barzizza* = *Italia medioevale e umanistica*, 20(1977), 233 és *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, ed. Maria Kowalczyk et al., vol. 3., Wrocław, Ossolineum, 1984, 214.

²⁵ DUNTZE, Oliver, *The sound of silence. Eine unbekannte 'Ars punctandi' als Quelle zur Geschichte des Lesens in der Frühen Neuzeit* = *Sinn und Unsinn des Lesens: Gegenstände, Darstellungen und Argumente aus Geschichte und Gegenwart*, kiad. Sandra Rühr, Axel Kuhn, Göttingen, V&R unipress, 2013, 81–98, itt 91.

²⁶ L. a szöveg kiadását tanulmányom végén.

Ezt követi maga a rövid értekezés az interpunkciók fajtáiról (pont, vessző, pontosvessző, kettőspont stb.), amely szintén ismert mű: annak az eredetileg Coluccio Salutati által írt *De arte punctandi*-nak egy változata, amely Közép-Európában nyomtatványban és kéziratban is elterjedt a 15. században Petrarcanak tulajdonítva.²⁷ Ennek lezárása után („Et hec de ratione punctandi secundum modernos sufficient”, 79^v) újabb apologetikus sorok következnek a címzetthez, és ezután illeszti be Poggio Bracciolini *Facetiae*-i előszavának egy részletét, majd a 100. facetiát parafrázálva a szövegbe.²⁸ Nem tudjuk, ki a szerző, és ki a főpapi címzett: mivel két magyarországi eredetű szöveg közé van beillesztve ez a sajátos *ars punctandi*, feltételezhető, hogy ez a kompiláció is magyarországi eredetű lehet. Figyelemreméltó, hogy az *ars punctandi* közismert tanárai közül Jacobus Publicius bizonyosan járt Magyarországon 1468–69 körül,²⁹ Peter Luder pedig valószínűsíthetően,³⁰ és mindkettőjük diákjainak kézírataiban fennmaradt ez a Salutati-féle *ars punctandi*, Petrarcanak tulajdonítva.³¹ Jacobus

²⁷ A rövid szöveg modern kiadásait I. NOVATI, Francesco, *Di un'Ar's punctandi erroneamente attribuita a Francesco Petrarca* = *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 42(1909), 85–118 (a kiadás 116–118), és GAI, Lucia, *Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati*, in: *Motivi di riforma tra '400 e '500* = *Memorie dominicane* n. s. 3, 1972, (itt 306). – Giuliano Tanturli szerint Salutati hiteles műve, négy kézirat is neki tulajdonítja: TANTURLI, Giuliano, *Ratio punctandi* = *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo*, szerk. Teresa de Robertis et al., Firenze, Mandragora, 2008, 203–204. A szöveg Petrarcanak tulajdonítva rendkívül elterjedt volt Itálián kívül is, mind kézirat, mind nyomtatott változatokban (GW M31529, M31533), ezek példányszintű ismertetését lásd GEISS, Jürgen, *Zentren der Petrarca-Rezeption in Deutschland (1470 bis 1525)*, Reichert, Wiesbaden, 2002, 201–207.

²⁸ Eifler katalógusa – véleményem szerint tévesen – kettéválasztja a két szöveget, holott itt az *Epistola de charitate ad Severinum*, a Salutati-féle *De arte punctandi* és Poggio *Facetiae*-inak tudatos kompilációjáról van szó, amely végig egy előkelő egyházi személyhez van címezve, és ennek megfelelően van a forrásszövegek névmáshasználata is átalakítva többes szám második személyre (*vos, vobis*). Elképzelhető, hogy eredetileg a *facetia* a központoszási jelek helyes használatát volt hivatott bemutatni, de ennek a másolatban nem maradt nyoma.

²⁹ RITOÓKNÉ Szalay Ágnes, *Jacobus Publicius 'Florentinus' és művei Mátyás király és Vitéz János viselt dolgairól* = *Humanista történetírás és neolatin irodalom*, szerk. Békés Enikő et al., Budapest: MTA BTK ITI, 2015, 9–22 és KISS FARKAS GÁBOR, *The art of memory in Hungary at the turn of the 15th and 16th centuries* = *The art of memory in late medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Paris–Budapest, L'Harmattan, 2016, 131–132.

³⁰ Ritoókné Szalay Ágnes sejtését a pozsonyi egyetemen tanító „Petrus magister, doctor artium et medicinae” azonosításáról közli KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1990, 582.

³¹ Frank E. Baron szerint Luder diákjainak kézírataiban többször feltűnik az értekezés: BARON, Frank E., *Luder, Peter* = *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, szerk. Burghart Wachinger, 2. kiadás, Berlin, De Gruyter, 1985, 5. kötet, 958. (München, SB, clm 663, 35^v–36^v, Basel, UB, F III 2, 162^v–163^v; ezenfelül: Stuttgart, cod. poet. et philol. 4o, 13, 85^v–86^v). – Ráadásul előadáshirdetéseiben is hivatkozik rá: BERTALOT, Ludwig, *Humanistische Vorlesungsankündigungen in Deutschland im 15. Jahrhundert* = *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, kiad. Paul Oskar Kristeller, Róma, Edizioni di storia e letteratura, 1975, 1. kötet, 225 (lj. 2.). De Jacobus Publicius előadásai mellett is előfordul két kéziratban: München, UB, fol. ms. 665, 237^r (Ingolstadt, 1470 körül), és Stuttgart, cod. poet. et philol. 2o 28, 40^r (Heidelberg, 1467–72), bár későbbi retorikájában már más rendszert tanít: PUBLICIUS, Jacobus, *Oratoriae artis epitomata*, Velenice, Ratdolt, 1482, E3^{r-v}. Az *Ars punctandi* Bertalot által idézett 10 kéziratán felül l. még: Augsburg, SB, 8o cod. 97, 110^r–111^v; Bamberg, SB, Ms. Class. 93, 30^r–30^v; Dresden, UB, App. 2293, 12^v–13^r

Publicius egyik hallgatója 1467-ben Poggio *Facetiae*-it is lemásolta,³² de nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy Vitéz János lenne a megszólított „paternitas vestra”.

A vers kontextusával kapcsolatban további részleteket árul el a 80^{f-v}-n olvasható levélvázlat, amelyben egy névtelen plébános kéri az esztergom-szenttamási prépostot arra, hogy földijét, a már harminc éve Magyarországon tartózkodó, és dicséretes életű klerikust nevezze ki a Szeplőtelen Szűz Mária-plébánia oldalkápolnájának káplánjává:

Promotoria ad doctorem etc.

Venerabili et egregio viro domino N. decretorum doctori preposito Sancti Thome martiris in promontorio ac canonico Strigoniensis ecclesiarum, domino preceptoris et patri sibi plurimum generoso etc.

Venerabilis et egregie domine doctor pater et preceptor sinceris michi honoribus attollende, post devotarum oracionum mearum suffragia indefessa, egregie venerabilitatis domine, mitto hunc ydeonum V. E. terrigenam meam ad eandem vestram paternitatem egregiam, qui sacros clericorum ordines suscipiens ob anime salutem sue preelicens vita laudissona, conversacione benigna, sciencia morumque venustate sufficienter fulcitus cunctis se suis quibus in hoc regno Hungarie 30 fere annis moram traxit temporis abs omni honoris sui scrupulo et fame menda honeste laudabiliterque conservavit, preces eidem vestre Egregie pro eo porrigens paternitati fundo humillimas, quatenus ipsa eundem V. ad tam sublime[m] dignitatis apicem sufficienti super beneficii ecclesie mee parochialis beate virginis Marie intemerate collateraliter erecte capelle post cuiusdam discreti domini N. de N. Strigoniensis diocesis immediati directoris liberam resignacionem per me iure pleno patronatus sibi assignati et dati titulo et prebenda, statum ipse ut huiusmodi consequi mereatur, Vestra venerabilis paternitas pie et gracieose promovere dignetur. In eo indubie gratum obsequium cunctipotentis deo sueque genetrici virgini Marie faciendum, serviciis ac oracionibus meis humillimis subiectis promerendum. Datum tali loco etc.

N. plebanus in N. eiusdem vestre egregie Wenerabilitatis humilis capellanus.

A levél folyamatos kézírassal szerepel a vers és Poggio Bracciolini *Facetiae*-részlete után, tehát mindenképp szorosan kötődik a Besztercéről datált költeményhez. A vers végén olvasható „Bistriciae” ennek alapján szinte bizonyosan Besztercebányát jelöli, nem pedig az erdélyi Besztercét, hiszen Besztercebánya tartozott az esztergomi egyházmegyéhez. Tovább erősíti a besztercebányai kapcsolatot, hogy az ottani plébániatemplom patrocíniuma valóban Szűz Máriához tartozik, és épp az 1470-es évektől több kápolnaépítkezésről van tudomásunk a templomból.³³ Mi több, egy 1484-ben kiadott *Breviarium Strigoniense*-példány egykor egy verses dedikációs verset is megőrzött,

(Lipce); Freiburg in Br., UB, Hs 1126a, 49^r–50^v; Tübingen, Mc 226, 81^v–82^r (Lipce, 1470 után); Wien, Schottenstift 207, 127^v–128^r.

³² München, Bayerische Staatsbibliothek, clm. 3603, 121^r–160^r. Lásd RAUNER, Erwin, *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Die Handschriften aus Augsburger Bibliotheken, Bd.: 1, Stadtbibliothek, Clm 3501–3661*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2007, 498–506.

³³ A Szent Borbála-kápolnát Nicolaus Platt (Plath) alapította, 1478. február 23-án szentelték fel. Lásd DL 45711 és ENDRÖDI Gábor, *Két búcsúbulla a besztercebányai plébániatemplom Szent Borbála-kápolnájának javára* = Jankovics Miklós (1772–1846) *gyűjteményei*, szerk. Mikó Árpád, Budapest, 2002, 296–299; ENDRÖDI Gábor, *Grosse Kunst „aus Hass und Neid”. Überlegungen zu Bauarbeiten und zur Ausstattung der Neusohler Pfarrkirche um 1500* = *Acta historiae artium*, 47(2006), 37–78.

amely szintén megemlékezik a beszercebányai Szeplőtelen Szűz-kollégiumról.³⁴ A levél pontosabb datálását segíti, hogy a címzett esztergom-szenttamási prépost a kánonjog doktoraként és „preceptor”-ként, azaz tanárként van megszólítva: a szenttamási prépostságot viselők közül az 1453–56 között adatolt Hanvai Darvas Simon, 1458–69 között előforduló Kozárdi László felel meg a kánonjogi doktorátus kritériumának.³⁵ Sajnos többekről nem tudjuk, hogy milyen tanulmányokat végeztek (pl. Malacz – Kollányi szerint Nalácz – Györgyéről, 1473), de Nagylucsei Orbán (1473–74) bizonyosan nem rendelkezett jogi doktorátussal.³⁶ Hosszú pályafutása miatt Kozárdi László a legvalószínűbb jelölt a levél címzettjének, de tanári tevékenységéről nem tudunk.³⁷

A levél csak egyetlen egy „a plébániatemplom oldalához épített kápolna” káplánságának betöltéséről beszél, amelyről önként lemondott a meg nem nevezett esztergomi közvetlen egyházigazgató („*ecclesie mee parochialis beate virginis Marie intemerate collateraliter erecte capelle post cuiusdam discreti domini N. de N. Strigoniensis diocesis immediati directoris liberam resignacionem*”). Sajnos a beszercebányai Szűz Mária-templom 15. századi építéstörténetéről nem állnak rendelkezésre olyan részletes források, amelyek megengednék e kápolna egyértelmű azonosítását. Veit Mühlstein körmöci kamaragróf az 1470-es évek elején a beszercebányai Szűz Mária-templom déli oldalán egy Krisztus teste és Szent András-kápolnát alapított: ennek létezéséről a Mátyás király által 1472. május 20-án a kápolna részére tett újbányai malomadományából tudunk,³⁸ tehát ekkor már létezett. A Mühlstein által alapított kápolna 1473. jún. 5.-ről származó búcsúlevele a kérelemhez hasonló szavakkal írja le a kápolna elhelyezkedését: „*capella ad latus ecclesie parochialis de Novozolio*”.³⁹ A templom több kápolnájáról csak későbbi említések vannak (Szt. Borbála – alapítva 1478-ban, Keresztes Szt. János – említve 1480-ban, Alamizsnás Szt. János – említve 1503-ban), de – mint Endrődi Gábor figyelmeztet – a később alapított kápolnáknak is lehetett, és szinte bizonyosan volt is előzménye, ezért a források hallgatásából pozitív érvet nem lehet meríteni. Ugyan semmi nem zárja ki, hogy Kozárdi László a levél címzettje, mert szenttamási prépostságának utolsó

³⁴ A szöveg egykor az ELTE Egyetemi Könyvtár Inc. 174. jelzetű *Breviarium Strigoniensjében* (1484) volt található, mára azonban elveszett: „Uirginis intemere Zolii collegii fratrum // Werbigena Cristi Moyses Laurencius olim // Comitis consors hunc librum contulit, et hac // Se luce sublatum precibus committit orantis. // Pro quo voce pia lector dic [Ave Maria].” A szöveget Varjú Elemér közölte (*Két könyvhagyományozás a XV. századból = Magyar Könyvszemle*, 1894, 113), sajnos grammatikailag hibásan. A Werbigena szót női névként értelmezte, miközben Krisztus jelzője (helyesen: „verbigena Christi”), de a szöveg még így sem értelmezhető világosan.

³⁵ Lásd C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész, A kánonoki testület és az egyetemjárás*, Budapest, MTA, 2015, 57–63; vö. KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum, 1183–1543*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 77–78, 190–192. és Uő, *Padova kánonjogi doktorai és kódexaik az esztergomi káptalanban a XIV.–XV. században = A magyar művelődés és a kereszténység*, Szeged, Scriptum, 1998, 2, 530, 534–536; C. Tóth Norbert (57–62) – véleményem szerint helyesen – elveti, hogy Simon de Treviso lett volna 1453–56 között a szenttamási prépost.

³⁶ A Nagylucsei Orbánt követő szenttamási prépostok közül csak az 1504–1525 között előforduló Kövendi Székely János padovai tanulmányairól tudunk, de ő 1505-ben teológiai magisteri címet szerzett (Veress, 175).

³⁷ C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész, A kánonoki testület és az egyetemjárás*, Budapest, MTA, 2015, 59–60. Itt köszönöm meg C. Tóth Norbertnek, hogy betekintést engedett az esztergomi főszékesegyházi és társaskáptalanokról készülő proszopográfiájába.

³⁸ Lásd ENDRŐDI 2006, i. m.: „*noue capelle Sacratissimi Corporis Christi in ecclesia parochiali Beate Marie Virginis in ciuitate nostra Bistricziense constructe, per ipsum [sc. Vitum Mülstain] dominum fundate*”. (DF 280695). Itt köszönöm meg Endrődi Gábor baráti felvilágosítását.

³⁹ DF 280648. L. még ENDRŐDI 2006, i. m.

évei akár egybe is eshettek a Krisztus teste és Szent András-kápolna alapításával 1471 körül, de ezt bizonyítani nem tudjuk.⁴⁰

Ha el is fogadjuk, hogy Kozárdi a levél címzettje, ez sem visz minket közelebb a vers datálásához, hiszen az térben közel, de időben távol is keletkezhetett, és bizonyos, hogy a két szöveg szerzője nem azonos, hiszen az egyikük plébános, a másik pedig világi. Az alapján, hogy a költemény kerül a leoninus verset, és láthatóan több klasszikus reminiscenciát is tartalmaz (Vergilius *Aeneis*éből és a *Georgicá*ból, Horatiusból), ráadásul 1478 után másolták a kéziratba, talán inkább az 1470-es, 80-as évekre datálható. Erre utal az antik motívumok (Boreas, Hesperia) rutinosa használata is, és a kisebb metrikai tévedések (8: celso, 12: collega, 14: summe, 14: sagittario, 16: parvo, 20: ingeniose) sem kirívóak. A latin nyelvű költészet gyakorlati oktatása ekkoriban még nem tartozott az Alpokon túli egyetemek tárgyai közé: az olyan *De arte metrificandi*-k, mint Peter Luderé (Lipce, 1462), inkább kivételnek számítottak. Az első nyomtatott metrika, Jakob Wimpheling *De Arte metrificandi libellusa* csak 1484-ban jelent meg először, még név nélkül;⁴¹ Rudolf Agricola heidelbergi egyetemen tartott előadásai nyomán Konrad Celtis 1486-ban adta ki Lipcsében az első német nyelvterületen megjelent latin nyelvű verstant (*Ars versificandi et carminum*).⁴² Ennek az 1470-es években megélénkülő közép-európai *dictamen*- és *poetria*-oktatásnak lehet az eredménye, és talán az egyetlen fennmaradt magyarországi emléke a Boëthius-kötet ajándékozásáról szóló vers is, amelyet egy beszercei, Wolfgang Neumannhoz hasonlóan egyetemet járt litterátus rögtönzött.

[78^v]

Epig[ram]mata⁴³ et signa poetarum

[N. N.] Salutem plurimam dicit.⁴⁴ *Amoris insaciabilitatem*,⁴⁵ *sane fateor, efficit dulcedo quam sentit cuius tantillo gustu facile hominis in hominem*⁴⁶ *amans mens*⁴⁷ *cuncta contempnit*.⁴⁸ *Sed*

⁴⁰ Az utolsó adat Kozárdira 1469. március 17-ről származik Vitéz János egy okleveléből (DF 238130: „Ladislao de Kozard decretorum doctore sancti Thome martirum ecclesiarum colligatarum preposito”), míg a következő szenttamási prépostról, Malacz Györgyről az egyetlen ismert adat halálkozásának dátuma (1473. aug. 31., OSZK, Cod. Lat. 408. 4^v.) Az adatokat újfent C. Tóth Norbertnek köszönöm.

⁴¹ Bernhard Perger *Grammatica novájának* prozódiai kísérőjeként, GW M31000, GW M31002.

⁴² Erről I. LEONHARDT, Jürgen, *Niccolò Perotti und die Ars versificandi von Conrad Celtis = Humanistica Lovaniensia*, 30(1981), 13–18; BOCKELMANN, Eske, *Die Metrik-Vorlesung des Frühhumanisten Petrus Luder*, Bamberg, 1984; Jürgen Leonhardt, *Dimensio syllabarum. Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Späntike bis zur frühen Renaissance, Mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

⁴³ A másoló epigramma (felirat) helyett következetesen epigmát ír. Dölttel jelölöm a forrásokból szó szerint átvett szöveget, az önálló, vagy jelentősen parafrázelt mondatokat álló betűkkel közlöm.

⁴⁴ A szerző és a címzett neve elmaradhatott a címzésből.

⁴⁵ *Insaciabilitatem* E: egyébként *fortitudinem*.

⁴⁶ Eredetileg ‘hominis in hominem’ helyett: *Deum*.

⁴⁷ *Anima* helyett *mens*, itt és a következő sorban is.

⁴⁸ IVES(?), *Epistola ad Severinum de caritate*, II, 11. IVES, *Épître à Séverin sur la charité* – DE SAINT-VICTOR, Richard, *Les quatre degrés de la violente charité*, éd. Gervais Dumeige, Paris, Vrin, 1955, 55. A bizonytalan szerzőségről I. uo., 23–24 és R. JAVELET, *Compte-rendu de l'édition de Dumeige = Revue des sciences religieuses*, 33(1959), 85–86.

quanto putatis⁴⁹ stupore perfuditur mens subtracta illa dulcedine? Nonne quasi de patria spirituum pulsa in vallem corporum in aliud quod[d]am ignotum seculum sibi accidisse videtur; longe priori dissimile, in quo caritas friget, sensualitas regnat, calligat [!] oculus mentis et sensus ebet, corporis meret⁵⁰ ratio alta suspiria inde trahens. Nam quo graciore fuerat experta eo molestius sibi fert ea amissa.⁵¹ Cogit igitur eiusmodi instantia caritatis me⁵² aliquid P[aturni-tati] V[estre] de ratione punctandi summopere quantum cupitis scriptotenus enucleare. Vereor tamen rerum inscius propria quippiam attingere temeritate e nostris dumtaxat quod cepi maioribus, non aratro, calamo sed exarabo. Et licet ad placitum dici posset, causa inventa est non omnis rationis expers, et tota quod est ad pronunciacionis commodum ordinata.⁵³ Sunt enim epig[ram]mata, idest descriptiones siue superscriptiones vel quibus⁵⁴ titulus. Sunt etiam puncti quibus utimur, scilicet suspensivus, coma, colus vel colon, periodus, interrogativus, exclamativus, ammirativus. Item suspensivus est virgula, que posset metri⁵⁵ gratia poni, antequam sensus clausule completus sit. Colus siue colon est punctus planus, qui ponitur in fine clausule, quando totus clausule sensus completur. Coma vero componitur ex his duobus iam dictis. Est enim punctus planus, super quem ducitur virgula in modum [79^a] puncti suspensivi, et hoc utimur, ubi sensus potest esse completus alicuius clausule, sed ex scribentis intencione aliquot est advertendum. Periodus est punctus multiplex, quem in fine capituli vel totius operis solemus apponere, cum iam amplius non est dicendum. Interrogativus est, quem post oracionem postulativam solemus communiter annotare, punctus scilicet planus et super ipsum virgula ad modum cornu [!]. Est preterea gemipunctus, quo solemus uti in epig[ram]matibus epistolarum loco propriorum nominum vel brevitatis gracia vel [in] nominis, quod ignoramus, supplementum. Est etiam semipunctus, et contigit [!] in fine linee, ubi diccio nondum est completa, sed in sequentem transit

lineam sive rigam. Sunt ergo punctorum eorundem forme tales: coma colus vel colon

periodus

suspensivus

interrogativus

gemipunctus

semi-

punctus

exclamatio

admirativus

⁴⁹ Az eredeti 'putas' helyett. (Többször a méltóság miatt).

⁵⁰ Dumeige szerint ugyanez az olvasat szerepel *heret* helyett a középkor-európai, 15. századi másolatokban, E-ben (Wien, Schottenstift, 92) és M-ben (München, clm, 18211, Tegernsee).

⁵¹ Ives, *Epistola ad Severinum de caritate*, II, 11.

⁵² Ives, *Epistola ad Severinum de caritate*, I, 1: „Cogit me instantia caritatis tue...”

⁵³ A szöveg ettől a mondatától nagymértékben követi a Coluccio Salutatihoz tulajdonított *Ars punctandi*-t (inc. *Quaesisti vir quid sentiam de arte punctandi*). A szöveg kiadását I. NOVATI, *Francesco Di un'Arse punctandi erroneamente attribuita a Francesco Petrarca* = *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 42(1909), 85–118 (a kiadás 116–118), és GAI, Lucia, *Frammenti di un codice sconosciuto di Coluccio Salutati* = *Motivi di riforma tra '400 e '500*, *Memorie dominicane* n. s. 3, 1972, (itt 306). L. fentebb, 27. lábjegyzet.

⁵⁴ Quilibet helyett?

⁵⁵ Salutatinál: quietis.

quia in nostro rara sunt usu. Notandum est denique de punctu, qui parenthesis appellatur, et est oracio inclusa ab inceptu, sed necdum oracione completa. Unde apud Virgilium: At regina Da-

lus quis fallere possit amans presens sum.⁵⁶ Tum concepcio communis⁵⁷ *sinecdoche* tali punctus supernotanda est: ss. Ut homo iustus anima coronabitur, ast apposicio tali notatur signo ff. vel tali supposito ut *Papa stupor mundi*.⁵⁸ Et hec de racione punctandi secundum modernos [79^v] sufficiunt. Subirascor nichilominus mihiipsi cum non possim ego literis exequi, que digna memorie vestra benemerita est humanitas. Evasissem si hac si hac [!] in arte doctior, audacius profecto vobis tanto fautori scribere recusarem nunquam, magna si quidem michi vobiscum est amicitia, *multos denique futuros esse arbitror, qui has meas confabulaciones confiderenter vobis missas, tum ut res leves, et viro spirituali*⁵⁹ *indignas reprehendant, tum ornaciorem in eis dicendi modum, maioremque eloquenciam requirant. Quibus ego si respondeam legisse me paululum, quamvis nostros maiores prudentissimos ac doctissimos viros facecis, iocis et fabulis delectaciones*⁶⁰ *non reprehensionem, sed laudem meruisse, quam nusquam imperitus ego cupio, honestum autem censeo, quod sapientes laudarunt, ac ferme necessarium, mentem variis cogitationibus ac molestiis oppressam recreari, quandoque a continuis curis et eam aliquo iocundi genere ad hilaritatem remissionemque converti.*⁶¹ Senex quidam fuisse dicitur, qui cum adolescentulo filio precedente absque onere azello quem venditurus erat ad mercatum proficiscebatur. Pretereuntibus viam quidam in agris opus facientes senem culparunt, quod azellum nihil ferentem neque pater neque filius ascendisset, sed vacuum onere sineret, cum alter senectute, alter etate tenera vehiculo egeret. Tandem senex adolescentem azino imposuit, ipse pedibus iter faciens. Hoc alii conspicientes increparunt stulticiam senis quod adolescente qui validior esset super asino posito ipse etate confectus [80r] pedes azellum sequeretur. Immutato consilio atque adolescente deposito ipse asinum ascendit, paulum vero progressus audivit alios se culpantes, quod parvum filium nulla racione etatis habita tanquam servum suum post se traheret, ipse asello, qui pater erat insidiens [!]. Hiis verbis permotus filium azello secum superimposuit. Hoc peracto iter sequens interrogatus inde ab aliis, an suus esset azellus, cum annuisset, castigatus est verbis, quod eiusque [!] tanquam alieni nullam curam haberet, minime apti ad tantum onus, cum satis unus ad ferendum esse debuisset. Hic homo perturbatus tot variis sententiis, cum neque vacuo asello, neque ambobus, neque altero superimpositis absque calumpnia progredi posset, tandem azellum pedibus iunctis ligavit, atque baculo suspensum suo filiique collo superpositum ad forum ferre cepit. Omnibus propter novitatem spectaculi ad risum effusis ac stulticiam amborum, maxime patris, increpantibus, indignatus ille supra ripam fluminis consistens ligatum asinum in flumen deiecit, atque ita amisso asino domum rediit. Ita bonus vir; dum omnibus parere cupit, nemini satisfaciens asellum perdidit etc.

KISS FARKAS GÁBOR

⁵⁶ Helyesen: At regina dolos (quis fallere possit amantem?) praesensit. (Verg. Aen. 4, 296).

⁵⁷ „Constructio grammaticalis” helyett.

⁵⁸ Geoffroi de Vinsauf, *Poetria nova* I. sor.

⁵⁹ Polizianónál „viro gravi” szerepel. A *gravis-spiritualis* csere is jelzi, hogy ez a szövegrész összetartozik az egyházi előkelőnek dedikált *ars punctandival*.

⁶⁰ „Delectatos” helyett.

⁶¹ BRACCIOLINI, Poggio, *Facezie*, ed. Marcello Ciccuto, Milánó, Rizzoli, 1983, 106.